

ДОБРІ ЯНГОЛИ ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ

Інші книжки Стівена Пінкера українською

ПРОСВІТНИЦТВО СЬОГОДНІ.

Аргументи на користь розуму, науки та прогресу

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

STEVEN PINKER

**THE BETTER
ANGELS
OF OUR NATURE**

WHY VIOLENCE HAS DECLINED

VIKING · NEW YORK · 2011

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

СТІВЕН ПІНКЕР

ДОБРІ ЯНГОЛИ ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ

ЧОМУ У СВІТІ ПАНУВАЛО НАСИЛЬСТВО
І ЧИ СТАЛО ЙОГО МЕНШЕ?

Переклала з англійської

Орина Ємельянова

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2022

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Пінкер Стівен

П 32 Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше? / пер. з англ. Орина Ємельянова. — К. : Наш Формат, 2022. — 864 с.

ISBN 978-617-7863-59-4 (паперове видання)

ISBN 978-617-7863-60-0 (електронне видання)

Чому люди воюють? А завдяки чому мирно співіснують?

Це питання-антагоністи, але на кожне є відповідь. До першого причетні демони людської природи: хижацьке насильство, домінування, помста, садизм та ідеологія. Візьмімо Троянську війну, розп'яття на хресті, сюжет «Ромео і Джульєтти», російські пошуки «нацистів» в Україні — за всім стоїть лихе в людській природі.

Ангелами ж є емпатія, самоконтроль, моральність та раціональне мислення — те, що утверджує цінність життя і свободи.

Як ці протилежності проявлялися в історичній перспективі і що взяло гору? Як змінювалася динаміка прояву насильства в міжособистісних конфліктах? Завдяки чому 75 років у Європі фактично не було міждержавних війн? Автор зібрав соціологічні дані та знання з психології, щоб розповісти про криваву історію і фактори, що допомагають утверджувати мир. А в новій передмові до українського читача Пінкер спонукає подумати, де і які механізми не працюють та що потрібно зробити, аби й надалі повернутися до Тривалого миру.

УДК 364.632(02.062)

Книжка вийшла за підтримки
ГО «Реформація»

format.ua

долучитися

Перекладено за виданням: Steven Pinker. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (NY, Viking, 2011, ISBN 978-0-670-02295-3). Charts rendered by Ilavenil Subbiah.

На обкладинці використано фото скульптури «Ангел» Іоана Георгія Пінзеля (1752–1755), Львівська національна галерея мистецтв ім. Бориса Возницького. Фото Максима Білоусова створено для проєкту «Ангели», 2019 рік. Куратор — Павло Гудімов. Надано Артцентром «Я Галерея».

ISBN 978-617-7863-59-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-60-0 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2011 by Steven Pinker
© Steven Pinker, foreword, 2022
© Ємельянова О., пер. з англ., 2022
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2022

Єві, Карлу та Еріку, Джеку і Девіду, Яелі й Даніелі
і тому світові, який залишиться їм у спадок

То що ж людина за химера? Що за цікавина, що за потвора, що за хаос, що за суперечливий предмет, що за диво? Суддя усього, немічний хробак земний, хранитель істини, клоака непевності й заблуду, слава і відпадок всесвіту*.

Блез Паскаль

* Блез Паскаль. Думки / пер. з фр. Анатоль Перепадя, Олег Хома. К. : Дух і Літера. 2009. С. 47.

Передмова

до українського видання

Гірка іронія, що український переклад «Добрих янголів людської природи» побачить світ у 2022 році. Адже вже у третьому реченні книжки написано попередження: немає жодної гарантії, що зменшення насильства триватиме й надалі. І цьогорічне російське вторгнення в Україну жорстоко перервало один аспект — Тривалий мир, спад міждержавних воєн після закінчення Другої світової, особливо між великими розвинутими країнами.

За стандартним визначенням поняття «війна», російське вторгнення було єдиною міждержавною війною в Європі за понад 75 років (крім короткого вторгнення СРСР в Угорщину в 1956-му) і першою за межами Африки чи Близького Сходу за понад 40 років. Якщо Росія анексує Україну, це стане єдиним випадком після Другої світової, коли визнану державу завоюють і зітруть із карти, і одним з небагатьох, коли значна територія перейде з рук у руки (раніше була лише анексія Криму Росією у 2014-му).

Тривалий мир не є і не був неминучим. Як і інші приклади прогресу людства, він став плодом ідей та інституцій, покликаних пом'якшити людські трагедії. Для Тривалого миру важливі кілька чинників, і три з них (міждержавна торгівля, членство у всесвітніх організаціях і прийняття заборони агресивних воєн, оголошеної ООН) стосувалися й Росії, та це не завадило їй порушити свої зобов'язання. Два інші чинники Росія не прийняла із самого початку.

Перший — це демократія. Росія є «електоральною автократією» без важелів стримування і рівноваги, які могли б перешкодити лідеру втягнути країну в дурні війни. Засновники демократичного ладу задумували ці важелі як захист від примх нарцисичних тиранів: правителів із жадобою слави, браком емпатії та дратівливою чутливістю до образ.

Друга миротворча сила — це просвітницький гуманізм: переконання, що найвищим благом є життя, свобода і щастя людей з урядами, створеними на основі суспільного договору, що забезпечують ці права. Натомість Путін чіпляється за романтичний націоналізм, у якому найвищим благом є престиж етнічних

націй, відображенням і представниками яких є уряди і сильні лідери, які ділять між собою сфери впливу і намагаються помститися за історичні приниження.

Ніхто не може сказати, чи покладе путінська війна кінець Тривалому миру і поверне світ в епоху ворожих цивілізацій. Можливо. А може, й ні.

Нинішня ситуація відрізняється від умов, коли починалися світові війни, — Сполучені Штати і Європейський Союз відмовилися відправити свої армії на боротьбу з Росією. Та миротворчі стримувальні фактори все ще можуть запрацювати. Росія нерозривно вплетена у глобальну економіку і залежить від неї. Вона сильно постраждає від економічних санкцій, які виявилися суворішими, ніж прогнозувалося. Цю країну виключили з багатьох міжнародних організацій. І презирливе ставлення Путіна до заборони загарбницьких воєн створює йому репутацію не великої людини в історії, а божевільного вбивці.

Чи може відмежування від міжнародної спільноти покращити становище країни? Хоча націоналісти-популісти вдають, що глобалізація — це швидкоплинна мода, взаємопов'язаність світу унеможливить розвиток будь-якої держави, яка спробує ізолюватися і йти своїм шляхом. Більшість внутрішніх потреб і викликів будь-якої країни не залежить від ліній на карті, і для їхнього вирішення потрібне членство в міжнародній спільноті. Це торгівля, обмін технологіями, пандемії, тероризм і питання клімату, а також бажання громадян працювати й навчатися по всьому світу.

Навряд чи вдасться знищити надбання гуманітарної революції і повернутися до варварських звичаїв, на зразок людських жертвопринесень, спалення еретиків, катувань і страт, дуелей і системи рабської праці. З часу написання «Добрих янголів» у світі поступово зникають й інші жорстокі явища, зокрема знущання над дітьми, смертна кара і криміналізація гомосексуальності. Війна — ще одне дикунське явище. Коли цінність людського добробуту переважає бажання покори і влади, будь-якому лідеру стає складніше перетворювати населення на гарматне м'ясо, щоб потурати власним мріям про історичну велич.

Історія не циклічна, а поштовхоподібна. Після того як біблійні ізраїльтяни відмовилися від людських жертв, деякі з них продовжували дотримуватися цього звичаю. Франція двічі скасовувала рабство. Але зміни все-таки відбулися і закріпилися: у нас більше немає торгівлі рабами, рабовласницьких ринків чи законів, які забороняють спалювати дітей у жертву Молоху.

Чи може новий путінський вівтар з людських жертв також виявитися лише тимчасовим відступом до застарілих традицій війни? Сподіваємося, що так, але саме собою нічого не відбувається. Щоб повернутися до Тривалого миру, нам треба й надалі підтримувати сили просвітництва, які стали підґрунтям для занепаду насильства, а саме цінність людського життя, норми й інституції глобального співробітництва.

Поки ця книжка готується побачити світ, мої думки з українським народом. І я сподіваюся, що він напише наступний розділ про нікчемність і безглуздість війни.

Стівен Пінкер, березень 2022 року

Передмова

Цю книжку присвячено, можливо, найважливішому процесу в людській історії. Повірите ви чи ні (я впевнений, що більшість не повірять), але рівень насильства постійно знижується впродовж тривалого часу, і сьогодні нам пощастило жити в наймиролюбнішу й найспокійнішу еру за весь період існування нашого виду. Такий спад, безумовно, не був плавним, не звів насильство до нуля, і немає жодної гарантії, що він триватиме й надалі. Але цей процес очевидний — як у масштабах тисячоліть, так і в межах кількох років, і стосується він не лише ведення війн, а й покарання дітей.

Зменшення насильства торкнулося всіх без винятку аспектів життя. Щоденне існування дуже змінюється, якщо людині доводиться постійно хвилюватися за свою безпеку — постійно думати, як уникнути викрадення, зґвалтування чи вбивства. У таких умовах надто важко перейматися розвитком складних мистецтв, навчанням або торгівлею, якщо інституції, які їх підтримують, руйнуються і зникають швидше, ніж їх встигають побудувати.

Історична траєкторія насильства впливає не тільки на те, як люди проживають життя, а й на те, як вони його розуміють. Що може бути істотнішим для нашого відчуття сенсу й мети життя, ніж знання того, на краще чи на гірше змінюють нас прагнення й розвиток людства? Зокрема, як нам зрозуміти *сучасні тенденції* — розхитування сім'ї, племені, традицій та релігії силами індивідуалізму, космополітизму, розуму й науки? Так багато залежить від того, чи бачитимемо ми світ сповненим жахливих злочинів, тероризму, геноциду і війни, чи благословеним за стандартами історії періодом безпрецедентно мирного співіснування.

Питання про те, який знак матиме тенденція розвитку насильства, плюс чи мінус, також спирається на наші уявлення про людську природу. І хоч зазвичай біологічним теоріям про природу людини притаманне фаталістичне тлумачення насильства, а теорія про те, що розум — це чистий аркуш, пов'язана з розвитком і прогресом, та, на мою думку, насправді все навпаки.

Як нам зрозуміти, яке було життя на світанку нашого виду, на початку історичних процесів? Якщо вірити, що рівень насильства постійно зростає, то виходить, що світ, який ми самі ж і створили, спотворив нас, імовірно, безповоротно. Але якщо вважати, що насильство зменшується, тоді виявляється, що починали ми відчайдушними мерзотниками, а тепер, завдяки набуткам цивілізації, рухаємося в шляхетному напрямку і можемо сподіватися й далі залишатися на цьому шляху.

Це товста книжка, але саме такою вона і повинна бути. По-перше, я маю довести, що впродовж історії насильства справді ставало менше, а ця ідея завжди викликала недовіру, скепсис й іноді навіть роздратування та гнів. Наші особливості сприйняття схиляють нас до думки, що ми живемо в насильницькі часи, і цю думку підсилюють та закріплюють засоби масової інформації, робота яких ґрунтується на принципі «що більше крові, то вищі рейтинги». Людський розум схильний оцінювати ймовірність події, виходячи з того, як легко нам вдається пригадати приклади такої події, а сцени кривавої розправи чи масового знищення проникають у наші будинки і вкарбовуються в наші спогади швидше, ніж тихі розповіді про людей, що помирають від старості в колі родини¹. Не має значення, яким малим є відсоток насильницьких смертей, в абсолютних числах їх завжди буде достатньо, щоб заповнити вечірні новини і щоб уявлення людей про насильство було дуже далеким від справжніх масштабів.

Ще один фактор, який спотворює наше відчуття небезпеки, — це наша моральна психологія. Жодній людині не вдалося б залучити волонтерів до якоїсь шляхетної справи, розповідаючи, що ситуація насправді постійно покращується. Вісникам добрих новин зазвичай рекомендують тримати язика за зубами, щоб інші не впадали в самозаспокоєння. Ба більше, сучасній інтелектуальній культурі здебільшого невимовно важко визнати, що в цивілізації, сучасності й західному суспільстві може бути хоч щось хороше. Але, мабуть, головна причина ілюзії постійно високого рівня насильства — це одна із сил, з яких, власне, і почалося зменшення насильства. Обмеження агресії в поведінці відбувалося паралельно зі зменшенням толерантності до насильства та його прославлення. Часто саме ці світоглядні зміни передували зниженню рівня насильства. За мірками масових звірств, які траплялися в людській історії, смертельна ін'єкція техаському вбивці або випадковий злочин на ґрунті ненависті, коли представника етнічної меншини залякують місцеві шибайголови, — це досить неважлива і малопомітна справа. Але з погляду сучасності для нас ці події означають, як низько може впасти людина у своїй поведінці, а не те, якими високими стали людські стандарти.

Щоб вирвати вас із лещат цих упереджень, я наведу цифри і факти, які ретельно дібрав з великих баз даних і представив на графіках. У кожному випадку я пояснюватиму походження цієї інформації і те, як вона стосується нашого випадку. Проблема, яку я поставив собі за мету досягнути, — це зменшення насильства на різних рівнях суспільства: між членами родини, між сусідніми родинами, між племенами та іншими озброєними угрупованнями, а також між

великими державами і націями. Якби історія насильства на кожному рівні деталізації розвивалася за специфічною, лише їй притаманною траєкторією, про кожну з них довелось б писати окрему книжку. Я не перестаю дивуватися тому, що, коли дивитися з погляду сьогодення, загальні тенденції на всіх рівнях виявляються спадними. Тому варто спробувати об'єднати їх під однією обкладинкою і пошукати щось спільне в тому, коли, як і чому відбувалися ці зміни.

Я спробую переконати вас, що занадто багато видів насильства рухалося в одному напрямку, щоб це можна було вважати випадковістю, і що це потребує пояснення. Цілком природно розповідати історію насильства як моральну сагу — героїчну боротьбу справедливості проти зла, але це не для мене. Я використовую науковий підхід у широкому значенні — для пошуку причин того, чому відбуваються певні події і речі. Нам може відкритися, що прогресу в миролюбстві було досягнуто завдяки охоронцям моралі та їхній діяльності. Та, можливо, причини набагато прозаїчніші, наприклад, удосконалення технологій, зміна методів управління, ведення комерції та накопичення нових знань. Так само ми не можемо розглядати занепад насильства як потужну рушійну силу поступу і прогресу, яка веде нас до точки омеги ідеального миру. Це сукупність статистичних тенденцій поведінки груп людей у різні епохи, і, відповідно, вона потребує пояснення в термінах психології та історії — як людський розум пристосовується до мінливих обставин.

Більша частина книжки присвячена дослідженню психології насильства й ненасильства. Теорія свідомості, яку я використовуватиму, — це синтез когнітивістики, афективної і когнітивної нейронауки, соціальної й еволюційної психології та інших наук про людську природу, які я досліджував у роботах «Як працює розум», «Чистий аркуш» та «З чого складається думка». Згідно з таким розумінням, розум — це комплексна система реалізованих у мозку когнітивних й емоційних здібностей, основна структура яких розвинулася завдяки процесу еволюції. Через деякі із цих здібностей ми стали схильні до тих чи інших видів насильства. А завдяки іншим, «найкращим янголам людської природи», як їх назвав Абрагам Лінкольн, ми тяжіємо до співпраці й миру. Щоб пояснити зниження рівня насильства, необхідно з'ясувати, які зміни в нашому культурному й матеріальному середовищі забезпечили перемогу нашим миролюбним мотивам.

І, нарешті, я маю показати взаємозв'язок та взаємовплив нашої історії і нашої психології. У людських справах усе пов'язане з усім, і особливо це стосується насильства. Скрізь і завжди миролюбніші суспільства були багатшими, здоровішими, освіченішими, мали кращу систему управління, виявляли більше поваги до жінок, і в них було більше можливостей налагоджувати зв'язки й вести торгівлю. Важко сказати, котрі з цих позитивних рис запустили колесо фортуни, а котрі додалися «за компанію». До того ж дуже спокусливо змиритися з рекурсією, яка насправді не має сенсу: рівень насильства знизився, тому що наша культура стала менш насильницькою. У соціальних науках розрізняють «ендогенні» показники — ті, що всередині системи, де на них впливає явище, яке вони намагаються пояснити, та «екзогенні» — показники,

на які впливають зовнішні чинники. Екзогенні сили беруть свій початок у царині практики — у змінах технологій, демографічного стану, механізмів управління й торгівлі. Також вони можуть походити і з інтелектуального світу, коли нові ідеї зароджуються, зростають, поширюються і починають жити своїм власним життям. Найкращими поясненнями історичних змін будуть ті, які запускають екзогенні тригери. Я намагатимуся, наскільки мені дозволять дані, визначити зовнішні сили, які змінювали наші психічні спроможності різними шляхами й у різні часи і в такий спосіб, можна сказати, спричинили занепад насильства.

Усі дискусії, у яких ми намагаємося знайти справедливі відповіді на непроті питання, склалися в об'ємну книжку — таку об'ємну, що я не ризикую зіпсувати її, якщо викладу наперед кілька основних висновків. «Добрі янголи людської природи» — це оповідь про шість тенденцій, п'ять внутрішніх демонів, чотирьох найкращих янголів і п'ять історичних сил.

Шість тенденцій (розділи 2–7). Щоб показати зв'язок між різними гілками розвитку, що зумовили зниження рівня насильства в нашого виду, я розподілив їх на шість головних тенденцій.

Перша тенденція, яка тривала впродовж тисячоліть, була переходом від анархії мисливських, збиральницьких і садівницьких суспільств, у яких наш вид провів більшу частину своєї еволюційної історії, до перших аграрних цивілізацій з містами і публічною владою, що беруть свій початок приблизно п'ять тисяч років тому. Завдяки цій зміні скоротилася кількість набігів і послабилася ворожнеча, що була притаманна так званому природному стану, а рівень насильницьких смертей знизився у п'ять разів. Це заспокоєння я називаю «процесом миротворення».

Другий перехід забрав понад половину тисячоліття і найповніше був задокументований у Європі. У період від пізнього Середньовіччя і до XX століття в європейських країнах спостерігалось зниження рівня убивств у 10–50 разів. У своїй книжці «Процес цивілізації» соціолог Норберт Еліас приписував цей дивовижний спад консолідації мозаїки феодалних територій у великі королівства із централізованою владою та торговельною інфраструктурою. На честь Еліаса я назвав цю тенденцію «процесом цивілізації».

Третій перехід розгортався впродовж кількох століть і почався приблизно в епоху Розуму і європейського Просвітництва в XVII–XVIII століттях (хоча його передвістя можна помітити ще в класичній Греції та Ренесансі, а паралельні процеси відбувалися і в інших точках світу). Це епоха перших організованих рухів, які ліквідували соціально дозволені форми насильства — деспотію, рабство, дуелі, судові тортури, забобонні вбивства, садистські покарання та жорстокість до тварин, — а також перших зародків систематичного пацифізму. Історики іноді називають цей перехід «Гуманітарною революцією».

Четвертий великий перехід відбувся після закінчення Другої світової війни. З того часу і протягом двох третин століття ми були свідками історично безпрецедентного розвитку: великі держави і загалом розвинені країни

припинили воювати між собою. Історики називали цей благословенний час «Тривалим миром»².

П'ятий напрямок теж стосується військових зіткнень, але вже доволі нечисленних. Хоча більшості читачів буде дуже важко повірити, та з кінця Холодної війни в 1989 році кількість збройних конфліктів будь-якого штибу — громадянських війн, геноцидів, репресій авторитарних урядів чи то терористичних атак — відчутно зменшилася в усьому світі. Враховуючи непевну природу такого щасливого розвитку подій, я назвав цей період «Новим миром».

І, нарешті, повоєнні роки, символічно ознаменовані Загальною декларацією прав людини 1948 року, стали епохою зростання відрази до агресії найменших масштабів, включаючи насильство щодо етнічних меншин, жінок, дітей, гомосексуалів і тварин. Ті побічні результати, які дала концепція прав людини (громадянські права, права жінок, права дітей, права сексуальних меншин, права тварин), були утверджені хвилею послідовних рухів, яка почалася з другої половини 1950-х років і триває дотепер. Цей період я називаю «революцією прав».

П'ять внутрішніх демонів (розділ 8). Багато людей наївно вірять у гідравлічну модель агресії*, у те, що люди мають внутрішній потяг до агресії (інстинкт смерті або жагу крові), яка накопичується всередині нас і мусить періодично вивільнятися. Однак це надзвичайно далеко від сучасного наукового розуміння психології насильства. Агресія не єдиний мотив, не кажучи вже про зростання імпульсу. Це продукт кількох психологічних систем, що відрізняються своїми активізаторами, які спричинені навколишніми умовами (тригерами), внутрішньою логікою, нейробіологічною основою та соціальним розподілом. У розділі 8 ми розглянемо всі ці п'ять внутрішніх демонів. *Хижацьке, або інструментальне насильство* — це просто насильство, яке спрацьовує як практичний засіб для досягнення мети. *Домінування* — це прагнення до авторитету, престижу, слави та влади, чи то у вигляді мачизму серед окремих людей, чи у формі конкурентної гонки за верховенство серед расових, етнічних, релігійних або національних груп. *Помста* підживлює моралістичний заклик до відплати, покарання і справедливості. *Садизм* — це насолода, джерело якої — страждання інших. *Ідеологія* — це система спільних переконань, що зазвичай передбачає бачення утопічного майбутнього, яке виправдовує необмежене насильство в пошуках необмеженого блага.

Чотири добрі янголи (розділ 9). Людина не народжується доброю чи злою, але вона народжується з певним набором мотивів, які можуть захопити її облишити

* Відповідно до гідравлічної моделі агресії (З. Фройд, К. Лоренц), існує вроджена агресивна енергія, яка має внутрішнє джерело та поступово накопичується. Енергія має знаходити вихід, прямий чи опосередкований (сублімація), інакше станеться вибух неконтрольованого насильства. Попри те, що модель не підтверджується сучасними дослідженнями, вона доволі популярна серед широкого загалу. — *Прим. наук. ред.*

насильство та рухатися в напрямку до співпраці й альтруїзму. *Емпатія* (особливо в сенсі співчуття) спонукає нас відчувати біль інших людей і узгоджувати їхні інтереси з нашими. *Самоконтроль* дозволяє нам передбачити наслідки імпульсивних вчинків і відповідно гальмувати власні пориви. *Моральне чуття* освячує певний набір норм і табу, які керують взаємодією людей у культурі, іноді у такий спосіб, який призводить до зменшення насильства, але в більшості випадків (особливо коли норми племінні, авторитарні чи пуританські) у спосіб, що веде до його збільшення. Завдяки здатності мислити *раціонально* ми можемо позбутися нашого обмеженого світогляду, міркувати над тим, як ми проживаємо своє життя, визначити шляхи, як ми можемо жити краще, і скеровувати на це найкращих янголів нашої природи. У цьому розділі я також розгляну ймовірність того, що за свою минулу історію *Homo sapiens* розвивався, буквально кажучи, щоб стати менш агресивним, формально з погляду біології — завдяки змінам у нашому геномі. Але насправді в центрі уваги цієї книжки — ті перетворення, поштовхом для яких є навколишнє середовище: історичні умови, що змушують стати людську природу проявлятися різними способами.

П'ять історичних сил (розділ 10). У фінальному розділі я намагаюся поєднати психологію та історію через визначення зовнішніх сил, які заохочують нашу миролюбну мотивацію і завдяки яким рівень насильства зменшився в багато разів. Левіафан, держава й судова влада з монополією на законне застосування сили може зменшити спокусу експлуататорських нападів, перешкодити імпульсу помсти й обійти корисливі упередження, які змушують усі сторони вважати, що вони на боці янголів.

Торгівля — це «гра з позитивною сумою», в якій усі мають змогу виграти; коли технологічний прогрес дав можливість обмінюватися товарами на великих відстанях між дедалі більшими групами торгових партнерів, решта живих людей стали ціннішими за мертвих, і ймовірність того, що вони стануть мішенню демонізації і дегуманізації, також дедалі знижувалась. У процесі *фемінізації* в різних культурах зростає повага до інтересів і значення жінок. Оскільки насильство — це переважно чоловіча справа, культури, де посилюється роль жінок, зазвичай відходять від звеличення сили й насильства. Такі середовища менш схильні до появи субкультур молодих людей, які не мають твердого соціального коріння. Такі *космополітичні сили*, як грамотність, можливість вільного пересування і засоби масової інформації можуть спонукати людей спробувати зрозуміти тих, хто не схожий на них, розширити свій світогляд і охопити ним «не таких». Нарешті, дедалі інтенсивніше застосування знань і здорового глузду у справах людських, такий собі *раціоналістичний ескалатор*, може змусити людей усвідомити марність насильства, яке тягне за собою наступне коло насильства, знизити привілейованість власних інтересів над чужими та переосмислити насильство як проблему, що потребує вирішення, а не як змагання, котре потрібно виграти.

Коли людина усвідомлює спад насильства, світ стає для неї інакшим. Минуле здається менш невинним, а теперішнє — менш зловісним. Вона почи-

нає цінувати маленькі дари мирного співіснування, які нашим предкам здавалися утопічними: міжрасові родини, які гуляють парком; комедіанта, який піднімає на кпини головнокомандувача; країни-сусіди, що долають кризу замість того, щоб доводити її до війни. Ці зміни — привід для самозаспокоєння: сьогодні ми насолоджуємося миром, тому що люди попередніх поколінь були нажахані насильством, яке їх оточувало, вони невпинно працювали над його зменшенням. І сьогодні ми мусимо продовжити їхню справу й зменшувати те насильство, яке ще залишилося в наші часи. Насправді визнання того, що рівень насильства постійно знижується, найкраще підтверджує, що такі зусилля варто докладати й надалі. Негуманне ставлення однієї людини до іншої вже давно стало предметом моралізації. Усвідомлюючи, що рівень насильства знизився завдяки чомусь, ми можемо розглядати цю проблему в контексті причин і наслідків. Замість питання «Чому люди воюють?» ми можемо поставити інше — «Чому люди мирно співіснують?». Ми можемо перейматися не тим, що ми робимо не так, що поганого ми робимо, а аналізувати те, що ми зробили правильно, що в нас вийшло добре. Бо ми *таки робимо* щось хороше і правильне, і було б непогано знати, що саме.

* * *

Багато хто запитує в мене, чому я занурився в аналіз насильства. Таємниці тут немає: питання насильства турбує будь-кого, хто вивчає людську природу. Уперше про зменшення насильства я дізнався з класичної роботи в галузі еволюційної психології Мартіна Дейлі й Марго Вілсон «Убивство», у якій вони досліджували високі показники насильницької смерті в додержавних суспільствах та зменшення кількості вбивств від часів Середньовіччя до сьогодення. У кількох моїх попередніх книжках я посилався на ці спадні тренди, а також на такі гуманістичні тенденції, як ліквідація рабства, зникнення деспотизму й жорстоких покарань в історії Заходу, обґрунтовуючи ідею про те, що моральний прогрес сумісний з біологічним підходом до людської психіки та визнанням темної сторони людської природи³. Я повторив ці спостереження у відповідь на щорічне запитання на онлайн-форумі www.edge.org, яке у 2007 році звучало як «Що вселяє в тебе оптимізм?». Моя відповідь вибухнула, наче порохова бочка. Я почав отримувати шквал листів від науковців з історичної кримінології та міжнародних досліджень, які представили мені вагомі докази того, що історичне зменшення насильства грандіозніше, ніж я собі уявляв⁴. Саме їхні свідчення переконали мене, що є недооцінена історія, яка чекає, поки хтось розповість її всьому світові.

Насамперед я хочу висловити найглибшу подяку таким науковцям, як Азар Гат, Джошуа Голдштайн, Мануель Ейснер, Ендрю Мак, Джон Мюллер та Джон Картер Вуд. Працюючи над книгою, я дуже плідно листувався з Пітером Бреке, Тарою Купер, Джеком Леві, Джеймсом Пейном і Рендольфом Ротом. Ці щедрі дослідники ділилися зі мною своїми ідеями, роботами й даними. Вони люб'язно провели мене дослідницькими галузями, які дуже далекі від моєї спеціалізації.

Девід Басс, Мартін Дейлі, Ребекка Ньюбергер Голдштайн, Девід Гейґ, Джеймс Пейн, Рослін Пінкер, Дженніфер Шіхі-Скеффінгтон та Поллі Вісснер стали першими читачами повного чи часткового чернеткового варіанта роботи та надавали неоціненні поради і зауваження. Також цінні зауваження щодо окремих розділів я отримав від Пітера Бреке, Данієля Шіро, Алана Фіске, Джонатана Готтшолла, А. С. Грейлін, Ніла Фергюсона, Грема Гаррарда, Джошуа Голдштайна, капітана Джека Гобана, Стівена Лебланка, Джека Леві, Ендрю Мака, Джона Мюллера, Чарльза Сейфе, Джима Сіденіуса, Майкла Спата, Річарда Вронгема і Джона Картера Вуда.

Багато інших людей оперативно відповідали на мої запити, давали пояснення або зверталися з пропозиціями, які увійшли до книги; серед них: Джон Арчер, Скотт Агран, Деніел Бетсон, Дональд Браун, Ларс-Ерік Седерман, Крістофер Шабрі, Грегорі Кохран, Леда Космідес, Тов Даль, Ллойд Демос, Джейн Есберг, Алан Фіске, Ден Гарднер, Пінхас Голдшміт, командувач Кіт Гордон, Рейд Гейсті, Браян Гейс, Джудіт Річ Гарріс, Герольд Герцог, Фабіо Ідробо, Том Джонс, Марія Коннікова, Роберт Курцбан, Гері Лафрі, Том Лерер, Майкл Мейсі, Стівен Молбі, Меган Маршалл, Майкл Маккаллоу, Натан Мірволд, Марк Ньюмен, Барбара Оклі, Роберт Пінкер, Сьюзан Пінкер, Зіад Обермеєр, Девід Пісарро, Тедж Рай, Девід Ропейк, Брюс Рассетт, Скотт Саґан, Нед Сахін, Обрі Шеєм, Френсіс Шен, підполковник Джозеф Шуско, Річард Шведер, Томас Соуелл, Говард Странд, Лавеніл Суббая, Ребекка Сазерленд, Філіп Тетлок, Андреас Форо Толлефсен, Джеймс Такер, Стеффан Ульфстранд, Джеффри Вотумулл, Роберт Вістон, Метью Вайт, майор Майкл Візенфельд та Девід Волпі.

Багато моїх колег і студентів у Гарварді щедро ділилися своїми експертними знаннями: Мазарін Банаджі, Роберт Дарнтон, Алан Дершовіц, Джеймс Енґелл, Ненсі Еткофф, Дрю Фауст, Бенджамін Фрідман, Деніел Гілберт, Едвард Глейзер, Омар Султан Гак, Марк Гаузер, Джеймс Лі, Бей Маккаллох, Річард Макнеллі, Майкл Мітценмахер, Орlando Петтерсон, Леа Прайс, Девід Ренд, Роберт Семпсон, Стів Шевелл, Лоуренс Саммерс, Кайл Томас, Джастін Вінсент, Фелікс Ворнекен і Деніел Вегнер.

Особлива подяка дослідникам, які працювали разом зі мною над інформацією, що потрапила на ці сторінки. Браян Етвуд проводив численні статистичні аналізи і пошуки в базах даних — точно, ретельно і з внутрішнім розумінням справи. Вільям Ковальські знайшов багато актуальних результатів у галузі опитування громадської думки. Жан-Батіст Мішель допоміг розробити програму Bookworm, Google Ngram Viewer та корпус Google Books і створив геніальну модель розподілу масштабів війн за магнітудою. Беннетт Гейзелтон провів інформативне дослідження уявлень людей про історію насильства. Естер Снайдер допомагала з графічними та бібліографічними пошуками. Лавеніл Суббая створила вишукані графіки та карти і протягом багатьох років розповідала мені безцінні історії про культуру та історію Азії.

Джон Брокман, мій літературний агент, свого часу запитав, що у підсумку спонукало мене написати цю книжку, і запропонував багато корисних коментарів до першого проекту. Венді Вольф, моя редакторка в Penguin, зроби-

ла детальний аналіз першого проекту, що суттєво вплинуло на остаточну версію. Я надзвичайно вдячний Джону та Венді, а також Віллу Гудладу з Penguin UK за підтримку книги на кожному етапі.

Від щирого серця дякую моїй родині за любов і заохочення: Гаррі, Рослін, Сьюзен, Мартіну, Роберту і Крісу. Моя найбільша вдячність — Ребецці Ньюбергер Голдштайн, яка не тільки покращила зміст і стиль книги, а й своєю вірою підтримувала мою впевненість у цінності проекту і зробила більше, ніж будь-хто інший для формування мого світогляду. Ця книга присвячена моїй племінниці, племінникам та пасинкам: нехай вони насолоджуються світом, у якому триває занепад насильства.